

**Лексема «море» в українських прислів'ях та
приказках: особливості національного стереотипу**

Прислів'я та приказки акумулюють у собі досвід мовного колективу, пов'язаний з його культурними традиціями. Засобом втілення національно-культурної специфіки стає образність, а інтерпретується ця образність відповідно до національно-культурного простору мовного колективу [15:215]. У прислів'ях та приказках, як і в інших видах паремій, семіотична структура складається з двох компонентів: один містить інформацію, експліцитно виражену в тексті, а інший – інформацію, імпліцитно присутню [22:39]. Саме другий компонент, за умов його сприйняття, дозволяє зрозуміти особливості народного стереотипу щодо того або іншого об'єкту.

А.Л.Москаленко, який багато уваги приділяв вивченню лексики, зазначав, що “лексична норма обов'язково мусить узгоджуватись із станом і закономірностями розвитку словникового складу мови... повинна бути загальнонародною, типовою, спираючись на мовну практику більшості народу” [6:19]. Для цього треба вивчати особливості вживання тих або інших слів у пам'ятках писемності, у фольклорних текстах, у живому мовленні. Особливо необхідно приділяти увагу словам, які входять до складу основних концептів культури.

Слово *море* в українському фольклорі має широкий асоціативний ореол. У словнику Е.Мурзасва термін *море* визначається так: “море - частина океану, ізольована або сушею, або підводним рельєфом. Місцеві значення: “вільна від рослинності частина озера”, “затока, бухта”, “лиман”, “штучне водосховище” [7:374]. Серед узуальних сем ми не зустрічаємо таких, як-то: “перешкода”, “межа”. Кожна літературна мова збудована, утворена на ґрунті народної мови [5:5]. Тому з'ясування семантики фольклорного слова є істот-

ним доповнення до словникового визначення. З прислів'їв та приказок добувасмо розгорнуту характеристику лексеми *море*. Це скупчення води, в *морі* водиться риба, воно безмежне, широке, глибоке, велике: ложкою моря не вичерпаєш [18:284], нащо в море воду лити, коли воно повне [16:324], ото-то горе, що риба в морі [8:348], горе – не море, перейдеш [9:154], море, що горе: і берегів не видно [9:154], в боргу, як у морі: ні дна, ні берега [2:99], за час моря не перейдеш [17:288], ночвами моря не переплиवेश [17:46], горе-що море: дна не дістанеш [9:154], як пилинка в морі! [8:348].

Народний (фольклорний) стереотип *моря* як “чужого”, невідомого простору втілюється в прислів'ях та приказках інакше, ніж у замовляннях [пор. 14:17]. Лише частково перетинаються семантичні прирошення смислу лексеми *море* у прислів'ях і приказках та у казках [пор. 1:64]. Як досить мобільний жанр, прислів'я та приказки спроможні вмістити в собі елементи світобачення народу в різні епохи його буття.

З давніх часів дійшла до нас традиція оживлення об'єктів природи. До *моря* звертаються як до живого, приписують йому властивості суб'єкта, зокрема можливість виконувати дію: роздайся, море, жаба лізе! [17:128], морських топить море, а сухопутних душить горе [2:210].

У численних текстах прислів'їв та приказок слово *море* виступає у складі порівнянь та паралелізмів: бреду горем, мов тим морем [16:25], “гуляє, як риба в морі [8:111], в боргах, що в морі: ні дна, ні берега, ні сну, ні спокою не видно [2:99], їздить морем – воювати з горем [2:187], нема моря без води, а війни без крові [2:64]. При цьому актуалізуються персважно узвичаєні семи: “просторе”, “безмежне”, “вода”.

Найвідомішою римованою парою у прислів'ях та приказках є *море - горе*: горе – що море: ні перепливати, ні впливати [17:36], горе не кинеш у море! [9:154]. Дослідники вважають, що вживаності цієї пари сприяло те, що слово *море* виступає символічно значущим елементом і вживається для підкреслення трагічності подій [13:11]: даліше од моря – даліше од горя [9:154], хто в морі не бував, той горя не видав [9:154]. Але у прислів'ях та приказках у складі лексичного значення слова *море*, яке римується з *горе*, не завжди наявна сема “нещастя” або “трагедія”: “по горе не треба йти за море – його й дома хватає” [16:25]. Найчастіше *море* – це щось безмежне (горе – море: пий його, не вин'сш [8:134]), це перешкода для людини, але не для горя (і за морем люди б'ються з горем [18:82]). З точки зору можливості або неможливості подолання *моря* як перешкоди воно іноді наближується до смерті (смерть порівнюють зі страшним морем), але залишається на межі, тобто зберігається надія на життя.

Окрім згадуваної пари *море – горе*, не менш цікавою є рима *море – поле* (море перепливати – не поле перейти [16:324]). Аналізуючи билини, Б.М.Пу-

тілов робить висновок, що причиною паралелізму є образні асоціації та близькість форм слів, і називає цей паралелізм “узвичаєною образною конструкцією” [12:55]. У прислів’ях та приказках зустрічаються випадки паралелізму: солдат умре в полі, а матрос у морі [2:108]. Але ці лексеми римуються не так за близькістю форми, як за семантичними показниками: обидві мають співвідносні семи “простір”, “великий”, “чужий”. А завдяки семемі “великий простір” вони стають взаємозамінними в рамках моделі “тривалий час прожити – не об’єкт перейти / переплисти”: “вік прожити – не море переплисти” [8:365] та “вік прожити – не поле перейти” [10:152].

На відміну від літератури [див.3:207-208], у текстах прислів’їв (приказок) поряд зі словом *море* ми бачимо небагато епітетів: *море* буває *глибоким*, *страшним*, *великим*, *бурним* та *непоганим* (як те велике море, таке у чоловіка горе [9:154], великим кораблем бурні моря штисти [20,2:292], велике горе, як глибоке море: не персидеш зразу [9:154], смерть не горе, а страшне велике море [8:371], не цюгане те море, що собаки хлечуть [11:56]. В останній приказці за допомоги контексту в слові *море* актуалізується потенційна синонімічність *море* – *озеро*, *море* – *ріка*, оскільки у фольклорі кожен із складників концепту *вода*, з одного боку, сприймається, як такий, що номінує певний об’єкт, а з іншого – як узагальнене поняття [21:148].

Цікаво, що у прислів’ях та приказках не виявлено такого стереотипного словосполучення, як *синє море*. Натомість маємо вислови у вигляді порівнянь: “синій, як море” [4:184] та “синіє сі, як море” [20,3:94]. Якщо в першому випадку йдеться про характеристику за ступенем інтенсивності кольору (чогось), то у другому випадку за допомогою наявних у значенні лексеми *море* сем “вода”, “велике”, “синє” стало можливим охарактеризувати велику повінь через порівняння її з *морем*.

Крім названих, можна виділити ще кілька нашарувань смислу слова *море*, актуалізованих у прислів’ях та приказках:

1) *море* – це перевірка на мужність та стійкість: хто по морю плавав, тому калюжа не страшна [18:142], хто не вміє молитися, хай іде на море вчитися [20,2:408];

2) *море* – це важке випробування для людини: море переплисти – не кусок хліба з’їсти [11:56], як тяжко сплисти море, то й тяжко знести горе [9:154];

3) *море* – це межа, за якою далекий світ або чужина: пішов, як за море по зілля” [16:234], за морем і синиця птиця [11:56], розуму й за морем не купиш, коли його вдома нема [17:322];

4) *море* або територія *біля моря* – це місце роботи (заробітку): море – рибальське поле [2:46] – про рибалок; погнало горе до моря піти [17:91] – про чумаків;

5) *море* – місце впадіння річок: усі ріки до моря йдуть [11:57], і великі ріки впадають до моря [11:57], одна ріка – просто вода, а много рік – море [11:57].

Як іменник просторової семантики, слово *море* зберігає у більшості випадків у своєму значенні сему “місце”. Якщо названа сема відходить на периферію або взагалі не простежується, то говоримо про трансформацію значення, отримання словом нового смислу. Так сталося із загальновідомою приказкою “п’яному море по коліна” [2:137], в якій фразологізувалася друга частина – “море по коліна” [19:506], а перша варіюється, залежно від мети, з якою вживається приказка: *море* по коліна може бути як п’яному, так і дурному або сміливому. Втрачено зв’язок з денотатом і в приказці “жди з моря погоди” [17:315], яка вживається лише у значенні “даремно сподіватися, чекати чогось, залишаючись пасивним” [19:290]. Часткової трансформації семантики зазнала лексема *море* у порівнянні “ніч, як море” [20,2:454] та у вислові “хіба я тобі загадав море вишити!” [8:597].

Прислів’я та приказки досить своєрідно віддзеркалюють народний стереотип *моря*. Як один з основних складників концепту *вода*, лексема *море* включає в себе семантику таких лексем, як *озеро*, *ріка* та *вода взагалі*, що робить її контекстуально синонімічною до останніх. Окрім того, слово *море* вживається у висловах, які мають прагматичний, магічний чи навіть аксіологічний смисл. Цим зумовлюється актуалізація таких сем, як-то: “випробування”, “нещастя”, “вороже”, “перешкода”, “межа”. З іншого боку *море* “вода”, “велике”, “широке”, “глибоке”.

1. Антонюк О.В. Когнітивні складники концепту вода в українських народних казках// Записки з українського мовознавства.-Одеса, 2000.- Вип. 10.
2. Багмет А., Данченко М., Андрущенко К. Збірка українських приказок та прислів’їв. – К., 1929.
3. Бибин С.П., Ермоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник спітетів української мови.- К., 1998.
4. Гурин І. Образне слово: Постійні народні порівняння. – К., 1974.
5. Москаленко А.А. Конспектний курс української мови.- Дніпропетровськ. 1929.
6. Москаленко А.А. Українська літературна мова після Жовтня: Загальний огляд.- К., 1965.
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов.- М., 1984.
8. Номис М. Українські приказки, прислів’я і таке інше.- К., 1993.
9. Прислів’я та приказки: Взаємини між людьми.- К., 1991.
10. Прислів’я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру. – К., 1990.
11. Прислів’я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. – К., 1989.
12. Путилов Б.П. Застава богатырская: К структуре былинного пространства // Уч. зап. Тартуского гос. ун- та.-Тарту, 1975.- Вып. 365.
13. Сімович О.І. Семантична характеристика градиційних слів-символів в українській мові: Автореф. ... дис. канд. філол. наук. - Львів. 1999.

14. Степанов С.М., Гарапюк Г.А. Водна термінологія українських замовлянь та її свідчення щодо прабатьківщини слов'ян// Мова та стиль українського фольклору: Зб.наук.пр. – К., 1996.

15. Теля В.П. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.

16. Українські народні прислів'я та приказки.- К., 1955.

17. Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період.-К., 1969.

18. Українські прислів'я та приказки.- К., 1978.

19. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн.- К., 1993.- Кн.1.

20. Франко І. Галицько-руські народні приповідки: В 3т., 6кн.// Етнографічний збірник. – Львів, 1901-1910.

21. Хроленко А.Т. Семантическая структура фольклорного слова// Русский фольклор. – Ленинград, 1979. – Т.19.

22. Черкасский М.А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы: Пословицы и афоризмы// Паремнологический сборник: Пословица. Загадка: Структура, смысл, текст. – М., 1978.